

ΕΛΛΑΔΑ
ΕΚΤΟΣ
ΕΛΛΑΔΟΣ

ΜΙΑ ΠΡΩΙΜΗ ΑΠΟΙΚΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΟΠΟΝΤΙΔΑ

01
Αεροφωτογραφία του
αρχαιολογικού χώρου στο
Πάριον. Φωτ.: Parion
Excavations.

ΤΟΥΡΚΙΑ
ΠΑΡΙΟΝ

Η πρώτη αποικία της Πάρου ιδρύθηκε στα μέσα ή στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ. στην περιοχή της Τρωάδας, σε στρατηγική θέση με φυσικά λιμάνια και εύφορη γη. Τη μεγαλύτερη ακμή του το Πάριον εμφανίζει από τον 4ο αιώνα π.Χ. Τότε χρονολογείται και το διάσημο άγαλμα του Έρωτα που έφτιαξε για την πόλη ο Πραξιτέλης. Στον 2ο αιώνα μ.Χ., πριν αρχίσει η παρακμή, ανήκει η εξαιρετικής τέχνης μαρμάρινη κεφαλή της Αρτέμιδος που βρέθηκε στο ωδείο. Συστηματικές ανασκαφές από το 2005 αποκάλυψαν την αρχαία νεκρόπολη, το θέατρο, τα ρωμαϊκά λουτρά, το ωδείο, την Αγορά και τα καταστήματα.

02

ΝΤΟΡΑ ΚΑΤΣΩΝΟΠΟΥΛΟΥ

Καθ. Αρχαιολογίας, Ινστιτούτο Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων

VEDAT KELES

Καθ. Αρχαιολογίας, Ondokuz Mayıs University, Faculty of Science and Arts, Department of Archaeology

MICHAEL DENIZ YILMAZ

Αρχαιολόγος, Υποψ. Δρ, Ondokuz Mayıs University, Faculty of Science and Arts, Department of Archaeology

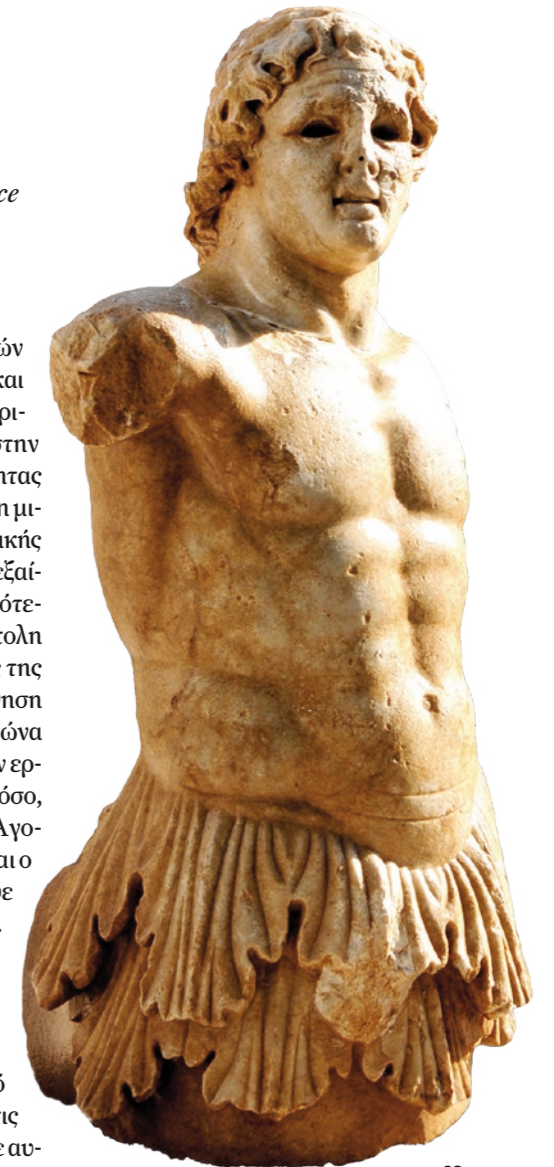
Η Πάρος

Η Πάρος καταλαμβάνει κεντρική θέση στις Κυκλάδες, αυτή την ομάδα νησιών στο κεντρικό Αιγαίο που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στα θαλάσσια ταξίδια και το εμπόριο από αρκετά νωρίς. Η κατοίκηση στο νησί ανάγεται στην Προϊστορική περίοδο (3η/2η χιλιετία π.Χ.). Στους ιστορικούς χρόνους, και ιδιαίτερα στην Αρχαϊκή περίοδο (7ος/6ος αι. π.Χ.), η Πάρος αναδείχθηκε σε υψηλής ποιότητας καλλιτεχνικό κέντρο και ανέπτυξε επαφές και εμπορικές σχέσεις κυρίως με τη μικρασιατική ακτή και ιδιαίτερα με την πόλη της Μιλήτου. Τα εργαστήρια γλυπτικής του νησιού κυριολεκτικά άνθησαν και μοναδικά γλυπτά, φιλοτεχνημένα στο εξαίσιο παριανό μάρμαρο, διακόσμησαν δημόσια κτίρια και ναούς στα σημαντικότερα ελληνικά ιερά, στους Δελφούς, στην Ολυμπία, στη Δήλο και στην Ακρόπολη των Αθηνών. Πάριοι γλύπτες ταξίδεψαν και εργάστηκαν σε μεγάλες πόλεις της Ελλάδας διαχέοντας έτσι καλλιτεχνικές επιρροές του ιωνικού κόσμου. Η άνθηση αυτή συνεχίστηκε και στην Κλασική περίοδο αν και, μετά τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ., η χρήση του πεντελικού μαρμάρου στην Αττική και η ανάπτυξη αττικών εργαστηρίων βαθμιαία οδήγησαν σε κάποια πτώση την παριανή παραγωγή. Ωστόσο, η Πάρος συνέχισε να αναδεικνύει διάσημους καλλιτέχνες, όπως ο γλύπτης Αγοράκριτος, αγαπημένος μαθητής του Φειδία, στο β' μισό του 5ου αιώνα π.Χ., και ο μεγάλος γλύπτης και αρχιτέκτονας Σκόπας στον 4ο αιώνα π.Χ., που ταξίδεψε πολύ και έργα του βρέθηκαν σε πολλά μέρη του τότε γνωστού αρχαίου κόσμου¹.

ΤΟ ΜΑΡΜΑΡΟ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ

Η Πάρος όφειλε τη μεγάλη φήμη αλλά και τον πλούτο της στην αρχαιότητα στο πιο πολύτιμο αγαθό της, το λευκό μάρμαρο. Ιδιαίτερα δε στον τύπο του μαρμάρου που ήταν γνωστός ως *Λυχνίτης* και πήρε το όνομά του πιθανόν από τους λύχνους, υπό το φως των οποίων γινόταν η εξόρυξή του (Πλίνιος 36.14) στις υπόγειες στοές που βρίσκονται στην περιοχή Μαράθι της Πάρου². Ανάμεσα σε αυτές, η πιο γνωστή στοά από την εποχή των περιηγητών (αρχές 15ου αι.) υπήρξε το Σπήλαιο των Νυμφών που οφείλει την ονομασία του στο αρχαίο ανάγλυφο-αφιέρωμα στις Νύμφες (περί το 350-330 π.Χ.) που κοσμεί την είσοδό του. Ο *Λυχνίτης*, λόγω της μοναδικής ποιότητας και της εξαιρετικής του διαφάνειας, χρησιμοποιήθηκε συχνά για την κατασκευή σπουδαίων μαρμαρίνων αγαλμάτων και υπήρξε αγαπημένη επιλογή μεγάλων γλυπτών της αρχαιότητας.

Το μάρμαρο εξορυσσόταν στην Πάρο ήδη στον 7ο αιώνα π.Χ. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Πλίνιο (36.9 και 36.14), οι πρώτοι από τους διασημότερους γλύπτες του μαρμάρου στο α' τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ., όπως ο Δίπιονος και ο Σκύλλης, μαθητές του Δαίδαλου, χρησιμοποίησαν στην τέχνη τους το λευκό παριανό μάρμαρο. Μαρμάρινα αγάλματα Κούρων και Κορών άρχισαν να εξάγονται από την Πάρο, εκτοπίζοντας ουσιαστικά από την αγορά το ναξιακό μάρμαρο που κυριαρχούσε από τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ. Αυτό μαρτυρεί η εντυπωσιακή παρουσία δημιουργημάτων σε μάρμαρο της Πάρου στο σημαντικότερο ιερό των Κυκλάδων, τη

03

02 Μαρμάρινη κεφαλή Αρτέμιδος από το ωδείο, 2ος αι. μ.Χ. Φωτ.: Parion Excavations.

03 Μαρμάρινο άγαλμα Τρίτωνα από το ρωμαϊκό θέατρο. Φωτ.: Parion Excavations.

04

Δίπλο. Παρόμοια και στην Αττική, το παριανό μάρμαρο χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή των πλέον σημαντικών αττικών γλυπτών, όπως ο Κούρος της Βολομάνδρας, ο Κούρος της Αναβύσσου, ο Κούρος Αριστόδικος, η Πελοφόρος Κόρη, οι Κόρες του Αντίνωρος και του Ευθυδίκου στην Ακρόπολη. Αλλά και η διασημότερη αττική Κόρη, η Φρασίκλεια, υπήρξε δημιουργήμα του Παρίου γλύπτη Αριστίωνα τον 6ο αιώνα π.Χ. Το ίδιο υλικό προτιμήθηκε από τους Πεισιστρατίδες για την κατασκευή των αετωματικών γλυπτών του ναού της Αθηνάς στην Ακρόπολη. Χρησιμοποιήθηκε επίσης για τα αετώματα και τις μετόπες του πρώιμου κλασικού ναού του Δία στην Ολυμπία. Στους Δελφούς, τα αφιερώματα (Θησαυροί) των Αθηναίων και των Σιφνίων κατασκευάστηκαν από μάρμαρο της Πάρου, το οποίο την ίδια περίοδο κυριάρχησε και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας αλλά και στη Δύση (Μεγάλη Ελλάδα) και έφτασε έως και την Κυρήνη στην Αφρική. Ιδιαίτερα στην τελευταία, το παριανό μάρμαρο χρησιμοποιήθηκε εκτεταμένα στη γλυπτική και στους μετέπειτα ελληνιστικούς και πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους.

Οι επιφανέστεροι Έλληνες γλύπτες της Κλασικής περιόδου προτίμησαν το μοναδικό αυτό υλικό για τα διασημότερα έργα τους. Ο Φειδίας για την Αφροδίτη Ουρανία στην Αγορά της Αθήνας και ο μαθητής του Αγοράκριτος από την Πάρο για το άγαλμα της Νεμέσεως στον Ραμνούντα της Αττικής. Ο γλύπτης Παιώνιος από τη Μένδη για τη σπουδαία Νίκη του, αφιέρωμα των Μεσσηνίων και των Ναυπακτίων στο ιερό της Ολυμπίας. Το διάφανο μάρμαρο της Πάρου προτίμησε και ο μεγάλος Αθηναίος γλύπτης Πραξιτέλης για πολλά έργα του και, πάνω απ' όλα, για την περίφημη Αφροδίτη που δημιούργησε για την πόλη της Κνίδου στη Μικρά Ασία. Ο σπουδαίος σύγχρονός του γλύπτης από την Πάρο, ο Σκόπας, φιλοτέχνησε αγάλματα στο μάρμαρο του νησιού του, ανάμεσά τους και την εξάισια Μαινάδα για την πόλη της Σικυώνας. Από *λυχνίτη* της Πάρου κατασκευάστηκε και το εντυπωσιακό άγαλμα του αυτοκράτορα Αυγούστου στη Ρώμη.

ΟΙ ΑΠΟΙΚΙΕΣ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ

Η Πάρος στην εποχή της ακμής της επιχείρησε διεύρυνση των οικονομικών οριζώντων της προς τα ανατολικά, με την ίδρυση αποικιών στην Προποντίδα (Πάριον) στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ. και στο βορειοανατολικό Αιγαίο (Θάσος) τον 7ο αιώνα π.Χ.

Η Θάσος ιδρύθηκε το 680–670 π.Χ. από Παρίους αποίκους με οικιστή τον Τελεσικλή, πατέρα του Αρχιλόχου, του φημισμένου ποιητή της Πάρου. Ο ίδιος ο Αρχιλόχος συμμετείχε στη δεύτερη αποικιστική επιχείρηση στη Θάσο γύρω στα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ. Από τον πρώτο καιρό του αποικισμού, το νησί διαδραμάτισε σημαντικό εμπορικό ρόλο στην περιοχή του βόρειου Αιγαίου και απέκτησε πλούτο χάρη στην εκμετάλλευση κυρίως των μεταλλείων χρυσού και αργύρου, αλλά και χάρη στην εξόρυξη μαρμάρου από τα λατομεία του νησιού, ήδη από τα τέλη του 7ου αιώνα π.Χ. Οι πολυτελείς ανασκαφές της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στη Θάσο³ έχουν φέρει στο φως, μεταξύ άλλων, την αγορά της πόλης, μνημεία, ιερά, το θέατρο, κεραμικά εργαστήρια, την αρχαία νεκρόπολη και το τείχος της αρχαίας πόλης με τις πύλες του.

Αρκετά αργότερα, στον πρώιμο 4ο αιώνα π.Χ., η Πάρος επιχείρησε και νέα εγκατάσταση, αυτή τη φορά προς τη Δύση, στην περιοχή της Αδριατικής (σημερινή Κροατία), με την ίδρυση της αποικίας της Φάρου το 385/4 π.Χ. Ανασκαφές που ξεκίνησαν στη δεκαετία του 1980 και συνεχίστηκαν μέχρι πρόσφατα έχουν φέρει στο φως ένα μέρος της ελληνικής πόλης που αναπτύχθηκε στην πεδιάδα του σημερινού Starí Grad, νεκροταφεία καθώς και τμήμα των τειχών της με τους οχυρω-

05

06

07

04
Χάλκινος αμφορέας από την αρχαία νεκρόπολη, τέλη 4ου αι. π.Χ. Στην κεντρική ζώνη απεικονίζονται Σάτυροι και Μαινάδες. Φωτ.: Parion Excavations.

05, 07
Ζεύγος χρυσών ενωτίων και χρυσό διάδημα από την αρχαία νεκρόπολη, Ελληνιστική περίοδος. Φωτ.: Parion Excavations.

06
Γενική άποψη της αρχαίας νεκρόπολης. Φωτ.: Parion Excavations.

08

ματικούς πύργους⁴. Οι πιο πρόσφατες έρευνες για τη μελέτη του πολεοδομικού σχεδιασμού της αρχαίας πόλης, της εδαφικής της περιφέρειας και του αμυντικού της συστήματος έχουν αναδείξει ένα εντυπωσιακό πολιτιστικό τοπίο, του οποίου η γεωμετρική διάταξη φαίνεται ότι σχεδιάστηκε ήδη από τους Παρίους αποίκους κατά τον 4ο αιώνα π.Χ. Ως μία από τις καλύτερα διατηρημένες επικράτειες αρχαίας ελληνικής πόλης παγκοσμίως, η Φάρος εντάχθηκε το 2008 στον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO.

Το Πάριον

ΙΔΡΥΣΗ-ΘΕΣΗ-ΙΣΤΟΡΙΑ

Η πρώτη, όμως, επιλογή της Πάρου στο πλαίσιο της οικονομικής και εμπορικής πολιτικής της ήταν η εγκατάσταση στη νότια Μαύρη Θάλασσα, με την ίδρυση αποικίας που φέρει το όνομά της. Το Πάριον ιδρύθηκε το 709 π.Χ.⁵ στην περιοχή της Τρωάδας, στα βορειοανατολικά του σημείου όπου ο Ελλήσποντος συναντά την Προποντίδα. Σήμερα, βρίσκεται μέσα στα γεωγραφικά όρια του χωριού Κεμέρ, στον Δήμο Μπίγκα της τουρκικής επαρχίας Τσανάκκαλε. Στην ίδρυση του Παρίου φαίνεται πως συμμετείχαν και άποικοι από τις Ερυθρές και τη Μίλητο⁶, με την οποία οι Παρίοι είχαν στενές εμπορικές και καλλιτεχνικές σχέσεις. Η ονομασία της αποικίας οφείλεται κατά μία άποψη στον οικιστή της, που λεγόταν Πάριος και ήταν γιος του Ιάσονα από τις Ερυθρές⁷, κατά άλλη στο όνομα της μητρόπολης, δηλαδή του νησιού της Πάρου⁸, και κατά μία τρίτη στο όνομα του Τρώα πρίγκιπα Πάριδος⁹. Η πόλη ιδρύθηκε σε στρατηγική θέση γεωπολιτικής σημασίας, με φυσικά λιμάνια, γι' αυτό και αποτέλεσε σημαντικό σταθμό/βάση σε όλη τη διάρκεια της μακράς ιστορίας της. Εάν ληφθεί υπόψη ότι η ίδρυση αποικιών στη Μαύρη Θάλασσα (Σινώπη, Τραπεζούς, Κύζικος) ανάγεται στα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ.,

πιθανόν και η ίδρυση του Παρίου να είναι προγενέστερη της αναφερόμενης στις αρχαίες πηγές. Ωστόσο, η διαθέσιμη μέχρι σήμερα αρχαιολογική μαρτυρία από το Πάριον δεν ξεπερνά τα μέσα περίπου του 7ου αιώνα π.Χ.

Το Πάριον εμφανίζεται για πρώτη φορά στη γραπτή ιστορία στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ., όταν αναφέρεται ανάμεσα στις πόλεις του Ελλοσπόντου υπό τον Πέρση βασιλιά Δαρείο και σε σχέση με την εκστρατεία του κατά των Σκυθών, υπό την ηγεσία του τυράννου Ιεροφάντου¹⁰. Τον 5ο αιώνα π.Χ., το Πάριον μαζί με τη Λάμψακο παραχωρήθηκαν ως δώρο στον Αθηναίο ναύαρχο Θεμιστοκλή¹¹. Την ίδια περίοδο, ίσως ήδη από το 478/7 π.Χ., η πόλη έγινε μέλος της Αθηναϊκής Συμμαχίας, με ετήσια συνεισφορά δύο ταλάντων¹². Το 410 π.Χ. ο στόλος της Συμμαχίας με 86 πολεμικά πλοία συγκεντρώθηκε στα λιμάνια της υπό την ηγεσία του Αλκιβιάδη από το Πάριον¹³. Στη διάρκεια του 4ου αιώνα π.Χ., το Πάριον ακολούθησε γενικά τα ιστορικά γεγονότα της περιοχής, ενώ μετά τη μάχη στον Γρανικό, βρέθηκε υπό την επιρροή των Μακεδόνων, όπως και η υπόλοιπη Μικρά Ασία. Μετά το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου, στα πρώιμα στάδια του πολέμου των Διαδόχων, η δυτική Μικρά Ασία βρέθηκε υπό την ηγεσία του Αντίγονου του Μονόφθαλμου¹⁴. Όταν το 310 π.Χ. ο Αντίγονος ίδρυσε το Κοινόν του Ιλίου με τη συμμετοχή έντεκα πόλεων, ανάμεσά τους και το Πάριον, και με έδρα το ναό της Αθηνάς Ιλιάδος στο Ίλιον¹⁵, το Πάριον συμμετείχε στο πρόγραμμα ανασυγκρότησης του Ιλίου, με την αποστολή γνωστών και έμπειρων καλλιτεχνών, οικοδόμων αλλά και εργατικού δυναμικού¹⁶, μαζί με τις πόλεις Λάμψακο και Άσσο. Στη διάρκεια της Ελληνιστικής περιόδου, το Πάριον περιήλθε διαδοχικά υπό τις ηγεσίες των Λυσίμαχου, Δημήτριου και Σέλευκου. Μετά την πτώση των Σελευκιδών, πέρασε στην κυριαρχία του βασιλείου της Περγάμου¹⁷ και μετά το θάνατο του τελευταίου βασιλιά, Άτταλου Γ', το 133 π.Χ., το Πάριον μαζί με το βασίλειο της Περγάμου αποτέλεσαν τη ρωμαϊκή επαρχία της Ασίας¹⁸. Μετά τους Μιθριδατικούς πολέμους, η Ρώμη αντιλαμβανόμενη την ιδιαίτερη γεωπολιτική σημασία της Τρωάδας, συμπεριλαμβανομένου του Παρίου, δημιούργησε στην περιοχή μια συμμαχία πόλεων αποδίδοντας ελευθερία στις εξής πόλεις: Χίος, Απάμεια, Κύζικος, Πάριον, Λάμψακος και Ίλιον¹⁹. Η στρατηγική θέση του Παρίου, σε περιοχή συνάντησης σημαντικών εμπορικών δρόμων, τα καλά λιμάνια και η εύφορη γη του υπήρξαν ασφαλώς οι λόγοι της ανάδειξής του σε ρωμαϊκή αποικία απόμαχων, όπως δείχνουν και κοπές νομισμάτων του ως CGIP (Colonia Gemina/Gemella Iulia Pariana) και CGIHP (Colonia Gemina/Gemella Iulia Hadriana Pariana)²⁰. Η πρώτη εγκατάσταση έλαβε χώρα στα χρόνια του Ιουλίου Καίσαρα, η δεύτερη την εποχή του Αυγούστου και η τρίτη στα χρόνια του αυτοκράτορα Αδριανού. Ειδικότερα την περίοδο του Αδριανού, στο Πάριον πραγματοποιήθηκαν έργα μεγάλης κλίμακας και ο ίδιος ο αυτοκράτορας επισκέφθηκε την πόλη μεταξύ 124-129 μ.Χ., στη διάρκεια του ταξιδιού του στη Μικρά Ασία. Σύμφωνα με επιγραφική μαρτυρία από το Πάριον, ο Αδριανός υπήρξε αποδέκτης τιμητικών ψηφισμάτων και έλαβε τον τίτλο «ιδρυτής»²¹. Κατά τις επιδρομές των Γότθων τον 3ο αιώνα μ.Χ., το Πάριον δέχθηκε επίθεση από τους Έρουλους το 267 μ.Χ.²². Στη Βυζαντινή περίοδο, αποτέλεσε σημαντική πόλη στην περιοχή ως επισκοπική και αρχιεπισκοπική έδρα.

Πέραν της σημαντικής γεωπολιτικής θέσης του, το Πάριον ήταν γνωστό και για φημισμένα έργα μεγάλων καλλιτεχνών που κοσμούσαν την πόλη. Στον πρώιμο 5ο αιώνα π.Χ., στήθηκε εκεί χάλκινο άγαλμα του Ηρακλή, έργο του γλύπτη Ηγησία, όπως μας πληροφορεί ο Πλίνιος (34.78). Τον 4ο αιώνα π.Χ., ο περίφημος Αθηναίος γλύπτης Πραξιτέλης κατασκεύασε για την πόλη μαρμάρινο άγαλμα γυμνού Έρωτα (Πλίνιος 36.22) που υπήρξε διάσημο, όπως μαρτυρεί και η απεικόνισή του σε νομίσματα της πόλης. Την ιδιαίτερη λατρεία του Έρωτα στο Πάριον σημειώνει ο Πανσανίας (9.27.1), συσχετίζοντας και συγκρίνοντας την με εκείνη του θεού στις Θεσπιές. Στην Ύστερη Κλασική περίοδο, το χάλκινο άγαλμα του Πάριδος στήθη-

08

Πήλινο ειδώλιο «Έρωτα και Ψυχή» από την αρχαία νεκρόπολη, Ρωμαϊκή περίοδος. Φωτ.: Parion Excavations.

09

Κεραμική του ανατολίζοντος ρυθμού από την αρχαία νεκρόπολη (7ος-6ος αι. π.Χ.). Φωτ.: Parion Excavations.

10

Πήλινο ειδώλιο Αφροδίτης τύπου «Venus Genetrix» από την αρχαία νεκρόπολη, Ρωμαϊκή περίοδος. Φωτ.: Parion Excavations.

09

10

κε στην αγορά της πόλης (Αθηναγόρας, *Legatio pro Christianis* 26. 3), κοντά στη θέση του φημολογούμενου τάφου του Τρώα πρίγκιπα που, κατά την παράδοση, πέρασε την παιδική του ηλικία στο Πάριον και στον οποίο οι Παριανοί, όπως αναφέρονται οι κάτοικοι του Παρίου σε επιγραφές της πόλης, πρόσφεραν τιμές και θυσίες ήρωα²³. Στην Ελληνιστική περίοδο, κατασκευάστηκε στην πόλη το Ακταίο, ο περίφημος μεγάλος βωμός για τη θεά Άρτεμη και τον Απόλλωνα, μήκους 186 μ., έργο του αρχιτέκτονα Ερμοκρέοντος²⁴. Το μνημείο υπήρξε διάσημο στον αρχαίο κόσμο μέχρι την Ύστερη Αρχαιότητα και απεικονίστηκε σε νομίσματα του Παρίου. Τέλος, στην πόλη ανεγέρθηκε και χάλκινο άγαλμα του Περειγίνου (Αθηναγόρας, *Legatio pro Christianis* 26.3-4), που γεννήθηκε στο Πάριον, έζησε στην περίοδο των Αντωνίων και υπήρξε ένας από τους πιο πολυσυζητημένους φιλοσόφους της εποχής του.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Πριν ξεκινήσουν οι συστηματικές ανασκαφές στο Πάριον υπό τον καθηγητή C. Başaran από το 2005 και εξής, είχαν δει το φως της δημοσιότητας αναφορές περιηγητών²⁵ και άλλων ερευνητών²⁶. Η πρώτη επίσκεψη στη θέση από την ομάδα του καθηγητή Başaran έγινε το 1997 και ακολούθως το 1999²⁷. Το 2004, με αφορμή την αποκάλυψη αρχαίων τάφων στη διάρκεια εργασιών για την κατασκευή του Δημοτικού Σχολείου στο χωριό Κεμέρ, πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες σωστικές ανασκαφές από το Αρχαιολογικό Μουσείο του Τσανάκκαλε²⁸. Το 2005 ξεκίνησαν οι πρώτες συστηματικές ανασκαφές υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Başaran²⁹, οι οποίες συνεχίζονται μέχρι σήμερα, υπό τη διεύθυνση πλέον του καθηγητή V. Keleş (εικ. 1).

1). Στην αρχή οι εργασίες επικεντρώθηκαν στη νότια νεκρόπολη και το υδραγωγείο, στη συνέχεια προχώρησαν στην ανασκαφή του θεάτρου, της αγοράς και των ρωμαϊκών λουτρών (2006), των λουτρών της Κλιτύος (2008), του ωδείου (2009), της υστεροβυζαντινής εκκλησίας και θαλαμοειδών τάφων (2011), του τύμβου Değirmencik και νέων οικοδομημάτων (2014-2016).

Η ΝΟΤΙΑ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Με τις πρώτες ανασκαφές του 2005, ήρθε στο φως η αρχαία νεκρόπολη (εικ. 6) που βρίσκεται στα νότια της αρχαίας πόλης και κοντά στο κοιμητήριο του χωριού Κεμέρ. Μέχρι σήμερα έχουν ανασκαφεί 250 τάφοι, στους οποίους οι Παριανοί είχαν χρησιμοποιήσει ενταφιασμό και καύση. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά στοιχεία, κατά την Αρχαϊκή και την Κλασική περίοδο διαπιστώθηκε παράλληλη χρήση καύσης και ενταφιασμού. Στην Ελληνιστική χρησιμοποιήθηκε κυρίως ο ενταφιασμός και στη Ρωμαϊκή περίοδο πρωτογενείς καύσεις και ενταφιασμός στην α' φάση, καύσεις συχνότερα στη β' και ενταφιασμός κατ' εξοχήν στην τελευταία φάση. Οι τάφοι διακρίνονται σε κιβωτιόσχημους, κεραμοσκεπείς, ταφές σε σαρκοφάγους, υδρίες, πίθους και αμφορείς, με την πλειονότητα να συνίσταται σε απλές ταφές σε λάκκους αλλά και σε ξύλινα φέρετρα εντός λάκκων. Στις ταφές συμπεριλαμβάνεται και μνημειώδης τάφος ή ηρώων, η μελέτη του οποίου είναι σε εξέλιξη.

Από τη νεκρόπολη, που ήταν σε συνεχή χρήση από τον 6ο αιώνα π.Χ. μέχρι τον 2ο αιώνα μ.Χ., έχουν προέλθει πλούσια και σημαντικά

ευρήματα. Η ανεύρεση κεραμικής του ανατολιζόντος ρυθμού, ωστόσο, τοποθετεί την αρχαιότερη χρήση του νεκροταφείου στον 7ο αιώνα π.Χ. (εικ. 9), δηλαδή μερικές δεκαετίες μετά την παραδιδόμενη από τις πηγές ίδρυση της πόλης στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ. Όστρακα από μελαμβαφείς λύχνους, μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία μαρτυρούν τη συνεχιζόμενη χρήση του νεκροταφείου στην Αρχαϊκή και την Κλασική περίοδο. Εξέχον δείγμα αυτής της περιόδου αποτελεί μελανόμορφη λήκυθος με παράσταση πολεμιστή (περ. 520-510 π.Χ.), από σαρκοφάγο ενήλικου άνδρα (εικ. 11). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ανασκαφή των τάφων παλαιότερων περιόδων είναι περιορισμένης έκτασης, καθώς αυτοί βρίσκονται σε τμήματα του νεκροταφείου που δεν έχουν ακόμη πλήρως αποκαλυφθεί. Στην Ελληνιστική περίοδο ανήκουν ιδιαίτερα πλούσιοι τάφοι με σημαντικό περιεχόμενο. Εκτός από πύλινα αγγεία και λύχνους, μεγάλος αριθμός χρυσών κοσμημάτων ήρθε στο φως, όπως δαχτυλίδια, περιδέραια, ενώτια, ανάμεσα στα οποία και ζεύγη με φτερωτούς Έρωτες (εικ. 5), χάντρες, διαδήματα/στεφάνια φτιαγμένα από χρυσά φύλλα ελιάς, μυρσίνης ή βελανιδιάς (εικ. 7), νομίσματα και άλλα χάλκινα αντικείμενα, καθρέφτες και αγγεία. Εξαιρετικής τεχνοτροπίας είναι χάλκινος αμφορέας του τέλους του 4ου αιώνα π.Χ. που βρέθηκε σε επιμελημένο κιβωτιόσχημο τάφο, ανάμεσα σε ομάδα τεσσάρων, που πιθανότατα ανήκαν σε ιδιαίτερα σημαντική οικογένεια της πόλης. Ο αμφορέας, ύψους 34 εκ., είναι διακοσμημένος στις δύο λαβές με υπέροχη παράσταση φτερωτών Ερώτων που απεικονίζονται σε κίνηση, με το κεφάλι στραμμένο προς τα αριστερά. Στα χέρια τους κρατούν ο ένας ρυτό σε σχήμα κεφαλής κριαριού και οινοχόη, κι ο άλλος θαλάσσιο όστρεο και στεφάνι (εικ. 12). Στην κεντρική διακόσμηση στο σώμα του αμφορέα, απεικονίζεται διονυσιακή σκηνή: Σάτυροι, έμπλεοι θεϊκής μανίας, χορεύουν κρατώντας θύρσους και πυρσούς, ενώ Μαινάδες παίζουν μουσικά όργανα (εικ. 4)³⁰.

Η πλειονότητα των τάφων που έχουν ανασκαφεί μέχρι σήμερα ανήκει στη Ρωμαϊκή περίοδο, υποδιαιρούμενη σε τρεις βασικές φάσεις: η πρώτη μεταξύ του ύστερου 1ου αιώνα π.Χ. και του α' τετάρτου του 1ου αιώνα μ.Χ., η δεύτερη το διάστημα 25-100 μ.Χ., και η τελευταία από τα τέλη του 1ου μέχρι τον 2ο αιώνα μ.Χ. Οι περισσότεροι τάφοι βρέθηκαν κτερισμένοι, με πύλινα και γυάλινα αγγεία, λύχνους, νομίσματα, χάλκινους καθρέφτες, πύλινα ειδώλια που συνόδευαν κυρίως παιδικές ταφές και, ειδικά σε τάφους κοριτσιών, βρέθηκαν χάλκινα βραχιόλια και γυάλινες χάντρες. Τα ειδώλια διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες: α) θεϊκές/μυθολογικές μορφές στις οποίες υπερτερούν η Αφροδίτη των τύπων «Venus Genetrix» (εικ. 10), Κνιδία, Αναδυομένη, καθιστή ή όρθια με περιστέρι, φτερωτοί Έρωτες, Έρωσ και Ψυχή (εικ. 8), και απεικονίσεις των θεών Ερμή και Διονύσου στον τύπο των «Ερμών», β) ανθρώπινες μορφές, κυρίως γυναικείες καθιστές, λιγότερο όρθιες ανδρικές και παιδικές του τύπου «τελεσφόρος», και γ) πτηνά, κυρίως πετεινοί και περιστέρια, ως επί το πλείστον από παιδικές ταφές. Ο αριθμός αγγείων της Ρωμαϊκής περιόδου από τη νεκρόπολη μαζί με τα ευρήματα από το θέατρο, τα λουτρά και άλλα οικοδομήματα ανέρχεται σε χιλιάδες. Τα μυροδοχεία αποτελούν τη σημαντικότερη ομάδα με πάνω από 300 παραδείγματα, που τυπολογικά έχουν καταταχθεί σε δέκα ομάδες και χρονολογούνται μεταξύ του β' μισού του 1ου αιώνα π.Χ. και του 2ου αιώνα μ.Χ. Ενδιαφέρουσες είναι και οι ομάδες των αγγείων με μία λαβή, κανάτες και κύπελλα, και μια σειρά αγγείων με δύο λαβές από την Πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο. Παράλληλα όμως με αυτούς τους τύπους, βρέθηκαν και κάποια μοναδικά παραδείγματα, όπως αγγείο του 1ου αιώνα π.Χ. που έχει αποδοθεί σε τύπο φλάσκας (*flask*) και φέρει κεντρική περίτεχνη διακόσμηση με ερωτική σκηνή τύπου «συμπλέγματος» σε υψηλό μάλλον ανάγλυφο και την επιγραφή ΚΑΤΑ/ΞΥΟΜ/ΑΙΟ ΚΥ/ΡΙΟΣ στη δεξιά γωνία. Αν και ακριβή παράλληλα αυτού του τύπου δεν είναι γνωστά, παρόμοιες σκηνές είναι γνωστές από την Πέργαμο και την Κνίδα³¹.

11

12

11 Μελανόμορφη λήκυθος από την αρχαία νεκρόπολη, 520-510 π.Χ. (από Kasaroglu 2015, σ. 114, εικ. 139).

12 Φτερωτός Έρωτας στη λαβή του αγγείου της εικόνας 4. Φωτ.: Parion Excavations.

ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ

Το θέατρο του Παρίου, στο κεντρικό τμήμα της πόλης, βρίσκεται στα ανατολικά της ακρόπολης και η ανασκαφή του ξεκίνησε το 2006. Μέχρι σήμερα έχει αποκαλυφθεί το μεγαλύτερο μέρος της σκηνής, πάνω από την οποία κατασκευάστηκε αργότερα τμήμα του βυζαντινού τείχους της πόλης, με αποτέλεσμα το θέατρο να έχει υποστεί σοβαρή καταστροφή. Στα σημαντικά ευρήματα από την περιοχή του θεάτρου, που χρονολογείται στον 1ο–2ο αιώνα μ.Χ., συγκαταλέγονται τμήματα διακοσμημένης ζωφόρου και αετώματος με σκηνές από την αρπαγή της Περσεφόνης, όπως είναι γνωστή και από το θέατρο της Ιεράπολης, με απεικόνιση Ερώτων σε σκηνή κυνηγιού κάπρου³², ενεπίγραφα αρχιτεκτονικά μέλη και μαρμάρινο άγαλμα Τρίτωνα/Κενταύρου (εικ. 3).

ΤΑ ΡΩΜΑΪΚΑ ΛΟΥΤΡΑ

Ανατολικά του θεάτρου, και σε απόσταση 150 μ. από την ακτή, ήρθε στο φως συγκρότημα ρωμαϊκών λουτρών³³ που χρονολογείται στον 2ο αιώνα μ.Χ., με τα αποδυτήρια, την πισίνα και το σύστημα υποκαύστων. Ανάμεσα στα ευρήματα, ξεχωρίζουν κορινθιακά κιονόκρανα από το χώρο της πισίνας (εικ. 16), θραύσματα από τη διακόσμηση των τοίχων και των ψηφιδωτών δαπέδων, γαμήλιος πήλινος λύχνος με απεικόνιση ερωτικής σκηνής στο δίσκο του (εικ. 13). Δεύτερο λουτρό της ίδιας περίπου περιόδου, γνωστό ως «The Slope Bath» (Λουτρό της Κλιτύος), αποκαλύφθηκε στη δυτική πλαγιά του λόφου, στα ανατολικά της ακρόπολης και του θεάτρου, με ενδιαφέροντα κινητά ευρήματα, ανάμεσα στα οποία θησαυρός νομισμάτων της εποχής του Μ. Κωνσταντίνου, πήλινη κεφαλή της θεάς Αθηνάς και μαρμάρινος «τραπεζοφόρος» σε μορφή κεφαλής λιονταριού (εικ. 14), εύρημα που προσδίδει ιδιαίτερη σπουδαιότητα στο χαρακτήρα του συγκεκριμένου κτιρίου³⁴.

ΤΟ ΩΔΕΙΟ

Στο 2ο αιώνα μ.Χ. ανήκει και το ωδείο που αποκαλύφθηκε στην κεντρική περιοχή της αρχαίας πόλης, κοντά στην αγορά. Εκτιμάται ότι είχε χωρητικότητα περίπου 1.000 θεατών³⁵. Το δάπεδο της ορχήστρας είναι κατασκευασμένο από μαρμάρινες πλάκες πράσινου, λευκού και ερυθρού χρώματος που σχηματίζουν στο κέντρο εννέα τετράγωνα, καθένα από τα οποία φέρει κύκλο ή τετράγωνο στο κέντρο του, ώστε τελικά σχηματίζεται ένας σταυρός από τετράγωνα με κύκλο στο κέντρο, ενώ η όλη σύνθεση περιβάλλεται από δύο τετράγωνα πλαίσια (εικ. 15)³⁶. Ανάμεσα στα ευρήματα από την ανασκαφή του ωδείου, ξεχωρίζουν θησαυρός νομισμάτων, τμήμα αγάλματος πιθανόν Ρωμαίου αυτοκράτορα³⁷ και εξαιρετικής τέχνης μαρμάρινη κεφαλή της θεάς Αρτέμιδος (εικ. 2) που διατηρεί ίχνη χρώματος και ανήκει σε άγαλμα του 2ου αιώνα μ.Χ. Το κεφάλι και κάποια τμήματα του αγάλματος, που είναι κατασκευασμένο από λευκό μάρμαρο υψηλής ποιότητας, αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή του 2012 στο υπερκείμενο της σκηνής στρώμα καταστροφής³⁸. Το άγαλμα μάλλον απεικόνιζε τη θεά, με φαρέτρα στον ώμο, να κρατά τόξο με το ένα χέρι, ενώ ένας σκύλος απεικονίζεται στα αριστερά της και μια αντιλόπη μπροστά της³⁹.

Η ΑΓΟΡΑ ΚΑΙ ΤΑ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ

Ανάμεσα στο θέατρο, τα ρωμαϊκά λουτρά και το ωδείο, οι ανασκαφές έφεραν στο φως μέρος της ρωμαϊκής αγοράς. Σειρά έξι καταστημάτων και μεγάλο τμήμα δρόμου έχουν αποκαλυφθεί μέχρι σήμερα. Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα, τα αρχικά κτίσματα χρονολογούνται μεταξύ του 2ου και του 4ου αιώνα μ.Χ., ενώ φαίνεται ότι κατά τους επόμενους αιώνες (5ος–6ος αι. μ.Χ.), έγιναν προσθήκες και υπήρξε επέκταση της αγοράς, με τη χρήση του χώρου να συνεχίζεται αδιαλείπτως μέχρι τον 7ο αιώνα μ.Χ.⁴⁰. Σημειώνεται ότι η ανασκαφή στην περιοχή της αγοράς είναι ακόμη σε εξέλιξη, επομένως οριστικά συμπεράσματα δεν μπορούν να εξαχθούν σε αυτό το στάδιο.

13

14

15

13
Γαμήλιος πήλινος λύχνος από το συγκρότημα των ρωμαϊκών λουτρών (από Yilmaz 2015, σ. 64, εικ. 41).

14
Μαρμάρινος «τραπεζοφόρος» σε μορφή κεφαλής λιονταριού από το λουτρό της Κλιτύος, 2ος αι. μ.Χ. (από Çelikbaş 2015, σ. 48, εικ. 4).

15
Άποψη της ορχήστρας του ωδείου. Φωτ.: Parion Excavations.

16
Κορινθιακά κιονόκρανα από
το συγκρότημα των
ρωμαϊκών λουτρών. Φωτ.:
Parion Excavations.

Επίλογος

Σκοπός μας με το παρόν άρθρο ήταν να γίνουν ευρύτερα γνωστά στην ελληνική επιστημονική κοινότητα και το ελληνικό κοινό τα πρώτα αποτελέσματα των ερευνών και των ανασκαφών στο Πάριον κατά την τελευταία δεκαετία, υπό μορφή συνοπτικής παρουσίασης, καθώς και τα πρώτα συμπεράσματα που μπορεί να εξαχθούν από τις μέχρι σήμερα ανασκαφές σχετικά με τη μακρά ιστορία της πόλης, από την ίδρυσή της στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ. μέχρι την Ύστερη Αρχαιότητα⁴¹. Αξιολογώντας αρχαιολογικά το Πάριον με βάση τα μέχρι σήμερα δεδομένα, μπορούμε να πούμε —με εξαίρεση την αρχαία νεκρόπολη— ότι η μεγαλύτερη ακμή της πόλης παρατηρείται στη Ρωμαϊκή περίοδο και ιδιαίτερα στον 2ο αιώνα μ.Χ., όταν το Πάριον αποτέλεσε, για τον τότε γνωστό κόσμο, ιδιαίτερα δημοφιλή προορισμό ως πόλη με σημαντικό αρχαίο παρελθόν και ξεχωριστό καλλιτεχνικό και πολιτιστικό πλούτο. Πράγματι, τα ευρήματα μαρτυρούν την ιδιαίτερη ακμή του Παρίου στον 4ο αιώνα π.Χ. και την Ελληνιστική περίοδο, γεγονός που συνάδει με τις αρχαίες πηγές, σύμφωνα με τις οποίες το Πάριον τότε εξωραϊστική με σπουδαία γλυπτά και αρχιτεκτονικά έργα που δημιούργησαν διάσημοι γλύπτες και αρχιτέκτονες της εποχής. Αναφορικά, τέλος, με την πρώιμη ιστορία και ζωή της πόλης, τα αρχαιολογικά ευρήματα, που προέρχονται μέχρι σήμερα σχεδόν αποκλειστικά από την ανασκαφή της αρχαίας νεκρόπολης, δείχνουν ότι η αρχαιότερη χρήση και κατοίκηση του χώρου ανάγεται στα μέσα περίπου του 7ου αιώνα π.Χ., δηλαδή αρκετές δεκαετίες μετά την ίδρυση της πόλης το 709 π.Χ., σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές. Η συνέχιση των ανασκαφών, ιδιαίτερα στο τμήμα εκείνο της πόλης όπου έχουν εντοπιστεί στοιχεία αρχαιότερων περιόδων, αναμφίβολα θα προσφέρει νέα δεδομένα για την περίοδο της ίδρυσής της, την αρχαιότερη ιστορία της και το ρόλο της στη στρατηγική περιοχή της νότιας Μαύρης Θάλασσας.

Σημειώσεις

- 1 Για όλα τα πρόσφατα δεδομένα σχετικά με τον Σκόπα και το έργο του, βλ. Katsanopoulou / Stewart 2013.
- 2 Για τα αρχαία λατομεία μαρμάρου της Πάρου, τη διάδοση και χρήση του μαρμάρου και τα παριανά εργαστήρια γλυπτικής, βλ. Schilardi / Katsanopoulou 2000.
- 3 Grandjean / Salviat 2011.
- 4 Kirigin 2006.
- 5 Ευσέβιος, *Χρονικά*, έκδ. Λειψίας 1911.
- 6 Πανσανίας 9.27.1, Στράβων 10.5.7. και 13.1.14.
- 7 Frisch 1983, σ. 60.
- 8 Başaran 1999, σ. 350, Malalas (έκδ. 1986), 5.5-11.
- 9 Keleş 2011, σ. 239, Ηρόδοτος 4.137-138.
- 10 Αμμιανός Μαρκελλίνος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 22.8.4.
- 11 Keleş 2011, σ. 240, σημ. 33, 34, 35, Rose 2014, σ. 146-147, σημ. 22, Keleş 2015, σ. 23 (όπου και σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές), Avram 2004, σ. 974-999.
- 12 Ξενοφών, *Ελληνικά*, 1.1.13-16.
- 13 Rose 2014, σ. 158.
- 14 Rose 2014, σ. 159, σημ. 4.
- 15 Rose 2014, σ. 163, σημ. 27.
- 16 Rose 2014, σ. 158-159, 168-172, 175, 217.
- 17 Βλ. Keleş 2015, σ. 25.
- 18 Palaz Erdemir 2004, σ. 173, Keleş 2011, σ. 241, Keleş 2015, σ. 25.
- 19 Keleş 2011, σ. 241, εικ. 3-5, Keleş 2015, σ. 25.
- 20 Kaya / Taşdöner Özcan 2016, σ. 498-501, σημ. 24, 33, 43.
- 21 Rees 1819, λ. «Parium».
- 22 Frisch 1983, σ. 56-58. Είναι πιθανό να πρόκειται για χάλκινο άγαλμα του Πάριδος, έργο του γλύπτη Ευφρόνορα, που ιδιαίτερα επαινείται από τον Πλίνιο (34.77).
- 23 Στράβων 10.5.7 και 13.1.13, Leaf 1923, σ. 84-85, Rose 2014, σ. 193, σημ. 158.
- 24 de Choiseul-Gouffier 1822, σ. 451, Walpole 1818, σ. 87-89, von Richter 1822, σ. 427-430.
- 25 Leaf 1923, σ. 80-87, Frisch 1983.
- 26 Başaran 1999, σ. 349-364, Başaran 2001, σ. 235-236.
- 27 Kozanlı 2006, σ. 28-29.
- 28 Başaran / Tavukçu 2007, σ. 611-628.
- 29 Kasapoğlu 2015, σ. 165-166.
- 30 Ergüner 2015b, σ. 138-144.
- 31 Ergüner 2015c, σ. 84-86.
- 32 Yılmaz 2015, σ. 57-65. Με το πρόγραμμα «A Civilization is Awaking: Parion» που χρηματοδοτήθηκε από την Εταιρεία ΓΜΚΑ και τον επίσημο χορηγό των ανασκαφών του Παρίου IÇDAŞ Inc., το ρωμαϊκό λουτρό προστατεύτηκε με ειδική κατασκευή.
- 33 Celikbas 2015, σ. 43-45.
- 34 Başaran / Kasapoğlu 2014, σ. 193, 195.
- 35 Başaran / Kasapoğlu 2014, σ. 195.
- 36 Başaran κ.ά. 2014, σ. 402.
- 37 Başaran κ.ά. 2014, σ. 401-402. Başaran / Kasapoğlu 2014, σ. 193.
- 38 Başaran κ.ά. 2014, σ. 401.
- 39 Başaran / Kasapoğlu 2014, σ. 197.
- 40 Ergüner 2015a, σ. 49.
- 41 Η πρώτη παρουσίαση των ανασκαφών και των ευρημάτων από το Πάριον, με τη συμμετοχή των V. Keleş, M.D. Yılmaz, E. Ergüner, A. Yılmaz, E. Çelikbas, H. Kasapoğlu και B.E. Kasapoğlu, έγινε στο Δ' Διεθνές Συνέδριο Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων «Η Πάρος και οι αποικίες της», που πραγματοποιήθηκε στην Πάρο τον Ιούλιο 2015. Οι ανακοινώσεις συμπεριλαμβάνονται στον υπό έκδοση τόμο Πρακτικών του Συνεδρίου (Paros IV), με την επιμέλεια της Ντ. Κατσωνοπούλου.

Βιβλιογραφία

- Avram 2004: Avram A., «The Propontic Coast of Asia Minor», στο *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, 2004, σ. 974-999.
- Başaran 1999: Başaran C., «Parion 1997 Çalışmaları», *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 16/1 (1999), σ. 349-364.
- Başaran 2001: Başaran C., «Kuzey Troas-Parion Yüzey Araştırması 1999», *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 18/2 (2001), σ. 225-236.
- Başaran / Tavukçu 2007: Başaran C. / Tavukçu A.Y., «Parion Kazısı 2005», *Kazı Sonuçları Toplantısı* 21/1 (2007), σ. 611-628.
- Başaran / Kasapoğlu 2014: Başaran C. / Kasapoğlu H., «Parion Odeionu 2010-2013», στο H. Kasapoğlu / M.A. Yılmaz (επιμ.), *Anadolu'nun Zirvesinde Arkeolojisinin 40 Yılı*, Άγκυρα 2014.
- Başaran κ.ά. 2014: Başaran C. / Keleş V. / Ful Ş.D. / Kasapoğlu H. / Ergüner H.E., «Parion 2012 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları», *Kazı Sonuçları Toplantısı* 35/3 (2014), σ. 398-414.
- Başaran 2015: Başaran C. (επιμ.), *The Flourishing City of Ancient Troad: PARION*, Κων/λη 2015.
- Başaran / Keleş 2015: Başaran C. / Keleş V. (επιμ.), *Parion Kazıları 10. Yıl Armağanı*, Άγκυρα 2015.
- Boardman 2011: Boardman J., *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade*, Λονδίνο 2011.
- Çelikbaş 2015: Çelikbaş E., «Parion'dan Bir Trapezophoros (=Masa Ayağı)», στο C. Başaran / V. Keleş (επιμ.), *Parion Kazıları 10. Yıl Armağanı*, Άγκυρα 2015, σ. 43-48.
- de Choiseul-Gouffier 1822: de Choiseul-Gouffier M.G.F.A., *Voyage Pittoresque de la Grèce*, τόμ. 2, Παρίσι 1822.
- Ergüner 2015a: Ergüner H.E. «Parion, Agora ve Dükkâlarında Ele Geçen Sigillatlar ve Kırmızı Astarlı Seramikler», στο C. Başaran / V. Keleş (επιμ.), *Parion Kazıları 10. Yıl Armağanı*, Άγκυρα 2015.
- Ergüner 2015b: Ergüner H.E., «Ceramics», στο C. Başaran (επιμ.), *The Flourishing City of Ancient Troad: PARION*, Κων/λη 2015, σ. 137-150.
- Ergüner 2015c: Ergüner H.E., «Theatre», στο C. Başaran (επιμ.), *The Flourishing City of Ancient Troad: PARION*, Κων/λη 2015, σ. 77-86.
- Frisch 1983: Frisch P., *Die Inschriften von Parion*, Βόννη 1983.
- Grandjean / Salviat 2011: Grandjean Y. / Salviat F., *Οδηγός της Θάσου* (Sites et monuments, 3), EFA, 2011, σ. 386.
- Kasapoğlu / Yılmaz 2014: Kasapoğlu H. / Yılmaz M.A. (επιμ.), *Anadolu'nun Zirvesinde Arkeolojisinin 40 Yılı*, Άγκυρα 2014.
- Kasapoğlu 2015: Kasapoğlu H., «Metal Objects», στο C. Başaran (επιμ.), *The Flourishing City of Ancient Troad: PARION*, Κων/λη 2015, σ. 165-170.
- Katsanopoulou / Stewart 2013: Katsanopoulou D. / Stewart A. (επιμ.), *Ο Σκόπας και ο Κόσμος του, Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων, Παροικία Πάρου, 11-14 Ιουνίου 2010*, Ινστιτούτο Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων, Αθήνα 2013.
- Kaya / Taşdöner Özcan 2016: Kaya M.A. / Taşdöner Özcan K., «Roma İmparatoru Hadrianus ve Anadolu: Geziler, Eyaletler ve Kentler», στο B. Takmer / E.N. Akdoğan Arca / N. Gökcalp Özdil (επιμ.), *Vir Doctus Anatolicus: Sencer Şahin Anısına Yazılar*, Κων/λη 2016, σ. 494-513.
- Keleş 2011: Keleş V., «Parion History From Coins», στο N. Holmes (επιμ.), *Proceedings of the XIVth International Numismatic Congress*, τόμ. 1, Γλασκώβη 2011, σ. 237-245.
- Keleş 2015: Keleş V., «Introduction», στο C. Başaran (επιμ.), *The Flourishing City of Ancient Troad: PARION*, Κων/λη 2015, σ. 19-25.
- Kirigin 2006: Kirigin B., *PHAROS. The Parian settlement in Dalmatia. A study of a Greek colony in the Adriatic* (BAR International Series, 1561), Archaeopress, 2006.
- Kozanlı 2006: Kozanlı C., «Kuzey Troas'in Zengin Kenti: Parion», *İDOL* 28 (2006), σ. 28-29.
- Leaf 1923: Leaf W., *Strabo on the Troad*, Cambridge 1923.
- Malalas (έκδ. 1986): Malalas J., *Chronicle*, μτφρ. E. Jeffreys / M. Jeffreys / R. Scott, Melbourne 1986.
- Palaz Erdemir 2004: Palaz Erdemir H., «Roma'nın Küçük Asya'da İdari Bir Meselesi: Bağımsız Şehirler», *Adalya* VII (2004), σ. 171-184.
- Rees 1819: Rees A. (επιμ.), *The Cyclopaedia; or, Universal Dictionary of Arts, Sciences, and Literature*, τόμ. 26, Λονδίνο 1819.
- Rose 2014: Rose C.B., *The Archaeology of Greek and Roman Troy*, Cambridge 2014.
- Schilardi / Katsanopoulou 2000: Schilardi D.U. / Katsanopoulou D. (επιμ.), *ΠΑΡΙΑ ΛΙΘΟΣ, Λατομεία, Μάρμαρο και Εργαστήρια Γλυπτικής της Πάρου, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων, Παροικία Πάρου, 2-5 Οκτωβρίου 1997*, Ινστιτούτο Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων, Αθήνα 2000 (επανεκδόση 2010).
- von Richter 1822: von Richter O.F., *Wallfahrten im Morgenlande: Aus seinen Tagelbüchern und Briefen, dargestellt von Johann Philipp Gustav Ewers*, Βερολίνο 1822.
- Walpole 1818: Walpole R., *Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey and Other Countries of the East*, Λονδίνο 1818.
- Yılmaz 2015: Yılmaz A., «Roman Bath», στο C. Başaran (επιμ.), *The Flourishing City of Ancient Troad: PARION*, Κων/λη 2015, σ. 57-66.